

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

870

Title:

Yoga Vasistha
Sai

Shri

870

870

योगवासिष्ठ सार

Yoga	Vāsisṭha	sāra	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
~~869~~	870	:	Remarks

9

कारिणं दर्शयति. अहं बहु श्रुतिः रागद्वेषादि नाबहुते ॥ हं कथं भुक्ते भवेयं इति यस्मिन् श्रयोस्ति अतएव नात्यंतं अज्ञो म
 र्खः ॥ ३ ॥ त अपि न हः पंडितः सोऽत्र शास्त्रे अधिकारी. ब्रह्मरुस्य तु ज्ञातः ॥ ज्ञानत्वादेव नाधिकारः मूर्खस्मनु उपदेशवेयर्थो न
 नाधिकारः तस्मात्किं विज्ञा विवेकी अधिकारी श्रवणो येति शेषः ॥ २ ॥ एवमधिकारिणं निनष्प सङ्गुरु सेवादिकं ब्र
 ह्मज्ञानसाधनं निरूपयति यावदिति यावत्परमेश्वरात्साक्षादनुग्रहो न जायते तावत्कश्चिदपि पुमान् सङ्गुरुं सङ्कास्त्रं वनाभ्य
 स्यत्. गुरुसेवासङ्कास्त्राभ्यासश्च परमेश्वरानुग्रहादेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु गुरुसेवया किं स्यादित्यत्राह महति

महानुभावस्य ब्रह्मज्ञस्य गुरोः संपर्कात् सेवया संसारं तरणे युक्तिरुपायः प्राप्य तेनाविकाहं यथासमुदंतरी तुं दृष्टा तारण सम
र्थो नैव प्राप्यते गुणरूपदिष्टमार्गेण संसारसाग्नवस्तीर्यत इत्यर्थः ४ गुणरूपदेशमहिमानमाह संसारेति अहंककस्य वा संसार
इति यो विचारः संसाररूपदिष्टीरो गस्य महौषधं यतो विवेकेन संसारो विलीयते नश्यति यथा षष्ठे नरो गरांतिस्तथा
विचारेण संसारशांतिरित्यर्थः ५ यस्मिन्निति यस्मिन्नेव वाशे एवं सज्जनपादपः सत्पुरुष इत्यौ नास्ति तत्रास्ति स
मपि नैव वसेत् नदिनं स्नातव्यं तत्त्वबुभुक्षुना ॥ कीदृशः सज्जन इष्टः तत्त्वेन तत्त्वं पदार्थो विवेकेन जानातीति त
संसारदीर्घरो गस्य स विचारो महौषधं को हंकस्य च संसारो विवेकेन विलीयते ५ यस्मिन्नेव शो हितत्वं
ज्ञानास्ति सज्जनपादपः सफलः शीतलद्रव्यो न तत्र दिवसं वसेत् ६ सदा संतोभिर्गतं व्यायद्यप्युपदिशंति न याहि वैर
कथास्तेषामुपदेशा भवन्ति ताः ७ शून्यमिदं पूर्णतामेति मत्पुरुषमृतायते आपत्संपदिवा भानि विदुर्जनसमागमात्
संब्रह्मरूपं जानातीति वा सफलः फलेन ब्रह्मज्ञानोपायेन सहितः शीतला आनंदकारिणी ब्रह्माकांतिरस्य यथा तत्त्वं दृष्टत्वं तं ज्ञानी
यत्र दिशोऽपि सफलः फलसहितोऽनधाय हृदो नास्ति तत्रादिनं न वसेदिति ध्वनिः ६ सदेति सत्पुरुषाय द्यापि उपदेशं न दत्तितथाप्यभिर्ग
तव्याः सेव्याः सदा यतस्तेषां यास्तेषां कथास्ता एव उपदेशाः सतां ब्रह्मकथयेव काले निर्गमनादित्यर्थः ७ शून्यमिति सत्पुरुषम
गाह्यं न्यमृता न नास्ति कथं वा पूर्णतां प्राप्नोति अनंतज्ञानलाभाच्चून्यं नश्यतीत्यर्थः मत्पुरुषमृता भवति पुनर्जननमरणाभावात्
पतापत्रयं सुरवरं भवति परमानंदवाप्तिः वस्तुतः शून्यमृत् ८ इत्यानां ब्रह्मण्यभावाच्चैत्यर्थः ८

वा.र.
२

ननु विद्वज्जनसंगाद्यदि ब्रह्मज्ञानं स्यात्तर्हि पूर्वोक्तं संपद्येतेत्याशंक्यज्ञानिनः सर्वथा दीनं शरणागतं दृष्ट्वा पदिसंत्येव
त्याह शानिनामिति। शानिनामपि चित्तं केवलं मात्मसुखायैवोदितं चेत्तदा संसारदुःखव्याप्ताः प्राणिनः कंशरणं या
ति तस्मात् शानिनः परोपकाररता भवन्तीति भावः ९ किं व. तज्ज्ञानमिति तदेव ज्ञानं स एव शास्त्रार्थः तदेवार्थे उदितं
विज्ञानमनुभवः यद्विरक्ताय सखिष्या यो पदिस्यते साधकसम्यक् १० उपदेशाति हेरामगुरु रूपदेशक्रमस्तु मर्यादापाल
ज्ञानिनामपि चित्तं केवलं मात्मसुखोदितं सत्त्वाः संसारदुःखवर्तिः कंयांति शरणं तदा २ तज्ज्ञानेनैव शास्त्रार्थस्त
द्विज्ञानमखंडितं सखिष्याय विरक्ताय साधक्यदुपदिश्यते १० उपदेशक्रमो नाम व्यवस्थामात्रपालनं ज्ञानेस्तु कारणं शुद्धाशि
ष्यप्रज्ञैर्केवलं ११ नशास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वयासत्त्वस्थयाधिया १२

नमेव। ब्रह्मज्ञानस्य अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थ इति कारणस्य कारणं तु केवलं शिष्यप्रज्ञैव नान्यदित्यर्थः। शिष्यप्रज्ञानं विना उपदेशो
निरर्थक इत्यर्थः ११ तदेवाह। नशास्त्रैरिति। शास्त्रैर्गुरुणा पितृत्वा करणेन तृतीया। केवलं परमेश्वरो न द्रष्टुं शक्यते। सत्त्वगुणस्थयास्व
याधिया निजशुद्धबुद्धेव स्वात्मना स्वीयमीश्वरो दृश्यते। मननपरेणात्मा प्राप्यते इत्यर्थः १२

२

सर्वेति. अन्यासर्वाप्यभयनादिकलाप्राणिनोऽभ्यासाभावेन नाशमाप्नोति. ज्ञानस्य तु लेशोपि सकृज्जातो वर्धते एव न नश्यति। असं
तसुरवदुःखत्वात्सदाभिलष्यत एवेति १३ यथा स्वकंठे स्थितं मपि वस्तु मण्यादिकं भ्रान्तिवशान्न प्राप्यते न ज्ञायते तदेव च भ्रमनाशे यथा प्राप्य
ते तदज्ञात्मा स्वयमेव स्यात्तु ज्ञानेनापि गुरुवाक्यत एव प्राप्यते नान्यथा तस्माद्भ्रंशरणं यायादित्यर्थः १४ स्वेति. भयं जनो भाग्यवर्जितो यतः
स्वस्वरूपं स्वकीयं स्वरूपं अज्ञानं सत्त्वविषयेषु सुखं वेति ज्ञानातिपरंतु परिपाके विषयसंपृक्तान्न भोजनवत्तुः स्वमेवाप्नोतीत्यर्थः १५

सर्वा एव कला जंतोरनभ्यासेन नश्यति इयं ज्ञानकला त्वंतः सकृज्जाता भिन्नार्धते १७ स्वकंठे स्थितं वस्तु यथा न प्राप्यते भ्रमात्

भ्रमांते प्राप्यते तदज्ञात्मापि गुरुवाक्यतः १४ स्वस्वरूपमज्ञानं वै जनो यदेव वर्जितः विषयेषु सुखं वेति पश्चात्पाके विषयान्न

त १५ बुद्ध्याप्यत्यंतवैरस्य यः पदार्थेषु दुर्मतिः ब्रह्मातिभावनो भूयो नरो नासौ स गर्दभः १६ यत्किं विदपि संकल्पान्नरो दुःखेति

मज्जाति। न किं विदपि संकल्पान्न सत्त्वमक्षयमभ्रुते ७ यथा स्वप्नमुद्गर्तः स्यात्स वत्सरशतभ्रमः तथा माया धिलासो यं जायते जायति

एवमात्मज्ञानसंमुखं कृत्वा वैराग्यार्थमाह बुद्धेति. यो दुर्मतिः विषयाणां नीरसतां ज्ञात्वा पितत्रैव भूयः पुनः स्नेहं करोति नासौ पुरुषः किंतु गर्द
भः समानधर्मत्वादित्यर्थः विषयलंपटत्वे गर्दभनरयो रभे दृष्टिभावः १६ यत्किं विदपि. कस्यापि पदार्थस्य संकल्पान्नरो नरकमाप्नोति प्रो
संकल्पभावेनाक्षयमोक्षसुखमाप्नोति ७ यथेति. स्वप्ने तु दुर्तकालमात्रे यथाशतसं वत्सरभ्रमो भवति. एवं जाग्रदवस्थायां अयं स सांशना

ध्या

विज्ञानस्यैव मरीचितीव गन्धिष्या
भूत एवैत्यर्थः १८

वा. सा.

३

यौत इति. योनरो रागद्वेषरहितयाः त एवांतः शीतलयासानंदया बुद्ध्या साक्षिवादिदं विश्वं
विकोकयति. तस्यैव जीवितं शोभते. रागद्वेषत्यागे मुक्तिरित्यर्थः. विषयसुरेष्वासर्त्तः
रागः दुःखेषु प्रीतिर्द्वेषः १८ येनेति. हेयोपोदयमुद्भूता त्यजता इदं मया ग्राह्यं इदं मया त्याज्यं इति संकल्पं
त्यजता सता येन बुद्धौ प्रतिफलितं चैतन्यं ब्रह्म सम्यक् ज्ञातं तस्य जीवितं सफलं २०

यौतः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्त्या साक्षिबलस्य श्यतीर्हं हि जीवितं तस्य शोभते १८ येन सम्यक् परि
ज्ञातं हेयोपोदयमुद्भूता चित्तस्यानेच्छितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते २० हृदयाकाशमात्रस्य विनाशो देहना
शतः व्यर्थं भूतानि शोचंति न ह आत्मेति शंकया २१

इदानीं मरणनिमित्तः शोको न कार्य इत्याह. हृदयेति. देहनाशात् हृदयावच्छिन्नस्याकाशस्यैव नाशेन भसो वक्षि
तत्वं नश्यति. यथा घटनाशे घटावच्छेद एव नश्यति. नत्वाकाशं तथा शरीरनाशेऽपि देहसंबन्ध एव नष्टो नत्वात्मानं
नश्यति. अतो जनास्ते आत्मानं हृदयाकाशमिच्छेयं वशे कंकुर्वन्ति २१

तदेवाह. घटादीनि घटादिपदार्थेषु नष्टेषु आकाशमखंडितमेव. तथा देहनाशेऽपि देहपुरुषः अखंडित एव निर्लेपकर एवेत्यर्थः २२ न जायत शति.
कचित् किंचित् नोत्पद्यते न वनश्यति किंतु हि ब्रह्मैव जगद्विबर्त्तस्वरूपेण प्रकाशते. यथा रज्जौ कालत्रयेऽपि सर्पादिकं नास्ति तथा पिरज्जो सर्पो जायते न
नश्यति च भ्रमवशात् तथा संसारो विवर्त्त बादस्यैव मुख्यत्वादित्यर्थः २३ आकाशादिति. हे राम यद्देहात्मा सकथं जायते न्रियते वा कीदृशः
आत्मा आकाशादपि व्यापकः शुद्धो निर्लेपः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः अव्ययो विनाशी शिवो मंगलरूपः न हि देशकालस्वरूपपरिच्छेदरहितस्य जन्मना
घटादिषु नष्टेषु यथाकाशमखंडितं तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः २३ न जायते न न्रियते क्वचित् किंचित् कदाचन जगद्विबर्त्तस्
पणके बलं ब्रह्म जन्मते २३ आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मोऽव्ययः शिवः य आत्मा सकथं राम जायते न्रियते वा २४ सर्वमेक
मिदं शांतमादिमुध्यांतवर्जितं भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुखी भव २५ बरंशरावहस्तेन बांडालागारवीथिषु निक्षार्थमष्ट
नं राम न मोर्य हत जीवितं २५
शौसंभव इत्यर्थः २४ सर्वमिति. इदं दृश्यमानं सर्वजगत आदिमुध्यांतवर्जितं भावाभावरहितं ब्रह्मैव ते यमिति ज्ञात्वा सुखी भव २५ बरंश
रावहस्तेति. हे राम हस्ते खर्वं रंगं गृहीत्वा बांडालगृहेषु निक्षार्थं गमनं भवो न तु आसक्तानरहितं जीवितमित्यर्थः २६

वा. सार एतदेव विवृणोति. न व्याधिरिति. व्याधिर्वाति पितृककोऽथ व्यथा विषापदादयो नराणां तथा दुःस्वदान भवन्ति. यथा सहजं शरी-
 रोऽथ देह भवं नृस्वत्वमात्मज्ञानयाथातथ्यविवेकज्ञानरहितबहिर्मुखत्वमित्यर्थः इति वासिष्ठसारे वैराग्यप्रकरणे प्रथमम्. १
 इदं बीजगतो मिथ्यात्वं निरूपयति. संयमादिति. मनो नियमनात् संसारभ्रमो नश्यति. यथा मंदरगिरो निश्चलतां याते सति
 क्षीरसमुद्रो बीधिरहितो भवति. १ चित्तोन्मेषेति. यतो मनसः संकल्पे संसारोदयः. तदभावे संसाराभावः. अतो वासनाप्राणयो-
 र्वासीष्ठः संयमान् मनसः शान्तिमेतिसंसारसंभ्रमः मंदरे स्पृष्टतां याते यथा क्षीरमहाणवः १॥५॥ न व्याधिर्न विषं
 नापत्तथा न्यद्रा विभूतले ५ः स्वायस्वशरीरोऽथ मौर्ख्यमेतद्यथान्तरा २० इति वैराग्यप्रकरणं प्रथमम्. १५ चित्तो
 न्मेषनिमेषाभ्यां संसारस्योदयक्षयो वासनाप्राणसंरोधादनिमेषमनःकृत २ अयं हि स्वविकल्पोऽथ स्वविकल्प-
 रिक्षयात् क्षीयते दधसंसारो निःसार इत्यसंशयः ३ परिज्ञानेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति यथा तथैव संसार-
 निरोधात् संकल्परहितमनःकृतप्राणायामाभ्यासाद्वासनानाशमनो जय इत्यर्थः २ अयमिति. अयमनसः संकल्पोऽस्थितः
 संसारः निजसंकल्पनाशादेव संसारो नश्यति. अत्र न संदेहः ३ परिज्ञानेति. चित्रलिखितसर्पस्य यथा ज्ञानादेव सर्पत्वं नश्यति.
 तल्लताभातिश्च तथा आत्मज्ञानादेव संसारः शाम्यति. वस्तुतो नास्तीत्यर्थः. यथा चित्रे सर्पस्तद्वत् ४

पुंस्यति. पुंसः पुंसस्य स्वकीयमनसो मोहो नैव कल्पितो रचितः संसारलक्षणो बहुकालो नो वेतालः प्रेतः तत्त्वविचारेणा यमात्मा
 ब्रह्मेति विचारेणैव नश्यति. तस्माद्विचारेणैव सनाशनीयो यतो दुःस्वदः ५ ईदृशीति. हे राम ईदृशी विलक्षणस्वभावमाया
 यास्वनाशेन हर्षप्रदा विलोक्यमाना च नाशमाप्नोति. असतो स्याः स्वभावो न ज्ञायते ६
 पुंसो निजमनो मोहकल्पितो दुःस्वदः स्मृतः संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते ५ ईदृशी राम मायेयं यास्वनाशे
 न हर्षदा न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याऽप्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ६ अहो नु चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी सर्वंगप्रोतम
 व्यात्मा यथात्मानं न पश्यति ७ यदिदं दृश्यते किंचित् नास्ति किमपि भ्रवं यथा गंधर्वनगरं यथा वारिमरुच्छले ८

अहो इति. हे तात अहो आश्चर्यमेतत् यदिदं चित्रा विचित्रा माया विश्वस्य मोहकारिका यथा मोहितो यमात्मशरीरसर्वगव्यापकम
 व्यात्मानं न जानाति ७ यदिदमिति. यदिदं दृश्यमानं जगत् किमपि नास्ति न भूतं न भविष्यति. यथा गंधर्वनगरं यथा वारि-
 मरुच्छले रायिकरणेषु जलभ्रमः कालत्रये विनास्ति ८

वा. २ यत्त्विति. अद्वैते समीपे स्थितमपि वस्तु किमपि न दृश्यते परंतु अविनाशितद्रूपं तदस्ति स एव साक्षात्करणं
 य इत्यर्थः ८ स्वज्ञानेनेति स्वकीये ज्ञानरूपे विस्तीर्णदर्पणे इमा दृश्यमाना वस्तुजातयः सर्वाः प्रतिबिंबितामापद्यन्ते यथा तद्वृ
 माः सरसि प्रतिबिंबंति १० सर्ग इति चेत्तस्य रूपं दमात्ररूप एवायं सर्गः सम्यक्ज्ञानरतिनश्यति मिथ्याज्ञाने सति उदयनामोतिर्यथा
 यत्तु नो दृश्यते किं विदंतस्त्वमापि किं वन अविनाशं तदस्तीह सत्सदा त्मेति कथ्यते ९ स्वज्ञानदर्पणे स्फुरेत्समस्तवस्तुजातयः इ
 मस्ताः प्रतिबिंबंति सरसीव तद्वृमाः १० सर्ग इति रूपं दमात्रात्मा सम्यग्गृह्ये विलीयते उदेत्यस्य गृह्ये तुरज्वां सर्पभ्रमो य
 था ११ भोगभावनायायातिबंधोदाज्यमवस्तुजः तयोपशांतयायातिबंधो जगत्तानवं १२ मनः संपद्यते तस्मान्महतः परमात्मनः
 तमसि दृश्यमानायां रज्जौ सर्पभ्रम उदेति रज्जुयाथात्म्यज्ञानान्नश्यति च तद्वदित्यर्थः ११ भोगेति मिथ्याभूतोप्ययं बंधो भोगवासनायाद
 ठत्वं याति वासनाशान्त्या बंधोपितानवं तनुतां तु छेत्वं काश्यं प्राप्नोति ततस्मात्सात्याज्येत्यर्थः १२ मन इति व्यापकात् परमात्मनः स
 काशाद्विस्तीर्णत्वात् विस्तीर्णकारं च तं मनः उत्पद्यते स्थिरादस्थिरात्पतौ दृष्टान्तः यथा स्थिरादपि समुद्रादस्थिर उर्मय उत्पद्यते तद्वदि
 त्यर्थः १३ * सुस्थिरादस्थिराकारं तरंग इव वारिधिः १३ *

यत्त्वयमिति. तदेव मनो यन्निरंतरं संकल्पं करोति तेन संकल्पेन जाग्रदवस्थायां संसाररूपं मिदं जालं मुत्पद्यते अत एव मनः संकल्पि
 तः संसार इत्यर्थः १४ यथेति. यथा वेतालः प्रेतः बालस्य मूर्खस्य सर्वदा दुःखप्रदो भवति तथा असत् मिथ्याभूतमेवैतज्जगत्त्रयं त
 बुद्धेर्नरस्य सत्याकारं भासमानं सत् मरणपर्यंतानि दुःखानि ददाति १५ अव्युत्पन्नस्येति. तज्ज्ञातस्येति युग्मं यथा सुवर्णे अव्युत्पन्न
 स्य यावज्जीवं सुवर्णमजानतः नरस्य कनकनिर्मिते कटककुंडलादौ कटकाद्ये वेदमिति बुद्धिर्भवति न त्विदं हेमैति कदापि बुद्धिः तज्ज्ञानाभा
 यत्त्वयं सैव मे वा शुभं संकल्पयति नित्यशः तेनेयं मिदं जालं श्रीर्जायति प्रवितन्यते १४ यथा बालस्य वेतालो मृत्युपर्यंतं दुः
 खदः अस्ति देवस्य दाकारं तथा मृत्युमतेर्जगत् १५ अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा कटकव्यक्तिरेवास्ति न मनागपि हे
 मधीः १५ तथा ज्ञस्य पुरा गारनगनागं गोचरः इदं दृश्यं दृगेवास्ति न त्वन्यापरमार्थ इह १७ असत्पदः खोद्यमयं सत्यानं
 दमयं जगत् अयं भुवनं मयं सत्यप्रकाशं तु सवक्ष्ये १८
 नोदेवेति तथा अस्यैतदुंसो नगरं दृष्टुं पर्वतसर्पादि विषया दृश्यं भूता एव सत्या इति बुद्धिः परंतु निराकारात्मकं सर्वनामधेयमात्रं अर्थाना
 नादधिष्ठानं परमार्थं भूतं दृक्पदार्थो ब्रह्मेव सत्यमिति बुद्धिः कदापि नोदेति. ब्रह्मज्ञानाभावादित्यर्थः १७ असत्पदः पूर्वोक्तमेव विशद

वा. सा यति. तत्त्वमजानतो विश्वं दुःखसमूहं रूपमेव तत्त्वस्य पूरमानंदरूपं एतत् तत्र दृष्टं तः नेत्रहीनस्य जगदंधं तत्त्वस्य तु प्रकाशमेव १८
 यथेति यथा स्वतः शुद्धे पि गगने अपभ्रष्टं भूत्वा पुनर्नश्यति. तद्वद्ब्रह्मणिसर्वजगदुत्पद्यते. लीयते च ब्रह्मणो न किंचिदेषावहं १९
 ६ आदित्येति येन सूर्यकिरणाः सूर्यादिभेदेन ज्ञातास्तस्य ते किरणाः सूर्यात्मिका एवेति यथा तथा येन ब्रह्मणि न जगत्ज्ञातं तस्य तन्न द्रष्टुं
 व एवंविध एव निर्विकल्प उक्तं २० तं ज्ञाते. यथा विचारितः पटः तत्तु मात्र एव तिर्यगुर्ध्वीभूतं तत्तु व्यतिरेकेण पटाभावात् तथा विचारि
 तं यथा विशुद्ध आकाशो सहसैवाधर्मं लं भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीया हारि वलं जगत् २१ आदित्या व्यतिरेकेण रश्मयो
 येन भाविताः आदित्य एव ते तस्य निर्विकल्पः स उच्यते २० तत्तु मात्रो भवत्येव पटो यद्विचारितः आत्मतन्मात्रमेव दंतद्व
 द्विश्वं विचारितं २१ विश्ववीचि विलासो यं विस्तृता ध्ये रुदं चेति। विलीयते च तत्रैव मध्ये कथं मतमयः २२ यथानतो य
 तोभिन्नाः फेला नो निर्दिष्टा बुद्धिदाः आत्मनो मतथाभिर्न विश्वमात्मविनिर्गतम् २३
 विश्वं ब्रह्मैव जगदाकारेण ब्रह्मण एव परिणामादित्यर्थः २१ विश्ववीचीति. ब्रह्मरूपादमृतसमुद्राज्जगत्क्षणः कक्षोत्कविलास उ
 दितितत्रैव लीयते चेत्कथं मध्ये तन्मयोन स्यात् २१ यथा जलादुद्भूता लहरी लीयमाना बाजले लहरा दशायामपि जलात्मिकेव २१ य
 थेति. जलादुद्भूता फेला न लहरी हि मबुद्धिदाः जलाद्भिन्नाः न। तथा ब्रह्मणो निर्गतं विश्वं न ततोभिर्न कार्यकारणयो रक्षेदादित्यर्थः २३

आत्मन इति. ब्रह्मण एवोत्पन्नं विश्वं तत्रैव लीयते. तत्र दृष्टं तत्र यमाह मदीति. मृत्तिकायां घटो यथा जले लहरी यथा सुवर्णे आभर
 णं यथा तद्वदात्मनोपि विश्वमात्मन्येवेत्यर्थः २४ आत्मेति. ब्रह्मणो ज्ञानाद्विश्वं भासते ब्रह्मज्ञाना नास्ति तथा यथा रज्जुज्ञानात्सर्पेभा
 सते रज्जुज्ञाने सर्पेनाम नास्ति २५ तस्येति. हे राम अदृश्यस्य दुर्ज्ञेयस्यात्मतत्त्वस्य विस्मरणेन जगत्स्थिरतां प्राप्तं तज्ज्ञाना नास्ति तथा
 रज्जुज्ञानाद्भुजंगो नास्ति. रज्जुभुजंगवत् दृश्यराज्जगत् २५ स्वप्न इति. एवमिति युग्मं यथा स्वप्ने जाग्रदवस्था नास्ति. अस्मरणेन जाग्र
 आत्मेनोपि तथा विश्वमात्मन्येव लयं त्रजेत् मृदिकुंभो जले वीचिः कनके कुंडलं यथा २४ आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञाना निव
 र्त्तते रज्जुज्ञानाद्विभ्रंति तज्ज्ञाना निवर्त्तते २५ तस्यादृश्यात्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव स्थितिं गतं जगत्स्यादीव कदाचामजगद्भुजंग
 वत् २५ स्वप्ने जाग्रदवस्था नास्ति ततो नाग्रदसद्वपुः मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृतो जन्माप्यसन्मयं २० एवं न सन्ना सति तत्रातिमात्रं विजं
 ते अनुभूयत एवाशु किंचिन्सर्वानुभूतितः २८ इति वासिष्ठसारे जगन्मिथ्याद्वितीयं प्रकरणम् २
 रणमपि मिथ्यैव मरणे उत्पत्तिर्निश्चयाभूता. उत्पत्तौ मरणं तद्वत्. एवं सत् असत् स्वरूपसमं कार्यकारणं वातं उपरादिकं किंचिन्नास्ति. किंतु त्रिं
 त्या सर्वमिदं भासते. किंच सर्वमलभ्यताज्ञानरूपाद्ब्रह्मण एव नानाज्ञानानि भवंति। ब्रह्म सन्नयैव विश्वसत्तां गीकरोत तद्व्यतिरेकेण किंचि
 नास्तीत्यर्थः २० २८ इति योगवासिष्ठसारे ब्रह्मसंज्ञांशास्त्रे जगन्मिथ्याद्वितीयं प्रकरणम् श्रीसीताराम वंद्यार्पणम् श्रीः

वा. सार अद्यैवेति. अद्यैवमरणमस्तुकल्यांतपर्यंतं वाजीवन्तु. तथापि हानीबंधनाप्रोति. यथासुवर्णकर्ममेक्षितमपिकलंकं नमोति. तद्वत्. ११ तनुमिति. हा
नीधीरपुरुषः काश्यांतनुं देहं त्यजतु श्वपचवांजालागारेपि वा तथापि मुक्त एव यतो ज्ञानप्राप्तिसमये एव गतचित्तो भिन्नलिङ्गे जातस्ततो मुक्त एवेत्य
र्थः १२ गोष्पदमिति. नैराशयेनालंकृताशोभिता आकृतिर्यस्य तस्य वितलस्य पुंसः पृथिवी गोष्पदप्राया भवति. मेरुस्तंभप्रायः नभोमुद्रिका
अद्यैवमरणं वास्तुकल्यांतनिचयेन वा तत्तः कलंकं नमोति हेमपंकगतं यथा ११ तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गच्छेद्यवा हा
नसंप्राप्तिसमये मुक्तो सौविगताशयः १२ गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराकाशमुद्रिका तणोत्रिभुवनं रामनैराश्यालंकृताक
लेः १३ अंतःशून्यावहिः शून्यः शून्यकुंभ इवांबरे अंतःपूर्णवहिः पूर्णः पूर्णकुंभ इवाणवे १४ ईक्षितानीक्षितौ नस्तौ य
स्यांतर्वस्तुदृष्टिषु सुप्त इव पश्चरति समुक्त इव कथ्यते १५
वाचिना काराप्रायः त्रिभुवनं तणप्रायः किंबहुना सर्वथा वितलः श्रेयानित्यर्थः १३ अंतरिति. हानीधीरोऽंतर्बहिरपिशून्यप्रायः शून्य
कुंभवत् द्वितीयाभावादित्यर्थः अंतर्बहिः पूर्णोऽपि अर्णवे जलपूर्णकुंभवत् आत्मनैव सर्वत्र पूर्णत्वात्. यद्वा सत्त्ववितलस्योः क्रमे
ण दृष्टांतौ अंतःशून्यः अपूर्णवितः अंतःपूर्णः संपन्नचित्तः १४ ईक्षितेति यस्य पुंसः पदार्थदर्शनेषु अयं मेरुः यमनिर्दिष्टतन
भवति अतएव सुप्तेरवप्रवर्तते सुप्तस्य यथा भिलाषेन अभिलाषाभावः तथा यस्य प्रियाभावः समुक्त एवेत्यर्थः १५

निर्ग्रथिति जीवन्मुक्त ईदृशो भवति. निर्ग्रथिः गलिताहंकारो गतसंदेहः स्वभावतः अनिर्वाणोऽपि ब्रह्मणोऽंतर्भासमानत्वात् परंतु लो
कदृष्ट्या चित्रदीपश्च निर्वाणः प्रशांतः सन्नस्थितः १६ अहंकारेति. स जीवन्मुक्तः यो हंकारोऽप्यन्वावासनालीलये वानायासनेत्यत्काध्ये
यमपि संत्यज्य स्वहृदपभूतस्तिष्ठति ७ हरेति. स पुमानिह लोके परलोकेऽपि मंगलं कल्याणं मोक्षमायाति. सकः युः सुहृदमधमिव दूर
सुजातिः यश्च स पादिव जनसंगात्रस्यति. यश्च रोगं च भोगं च तुल्यं जानाति. यश्च स्त्रीसमूहे स्त्रीलं पठे च कुत्सितदण्डं वज्रं गुप्तां करोति ८
निर्ग्रथिः शांतसंदेहो जीवन्मुक्तः स्वभावतः अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीपश्च स्थितः १६ अहंकारमयीत्यत्कावासनां
लीलये वयः तिष्ठति ज्ञेयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ७ हरेमुच्यति बंधुमंधमिव यः संगोऽङ्गुजादिव नासंयोपि दधाति
वेति सदृशं रोगं च भोगं च यः स्त्रैणेयस्तृणवद्गुणो प्रकुरुते मित्रेष्वमित्रेष्वपि स्वांतं यस्य समं समं गलमिहामुत्रापि मत्तेश्च
ते १८ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वदृश्यं प्रशांतधीः व्योमसौम्यतरोऽग्रः समुक्तः परमेश्वरः १९ समाधिमयकर्माणि माकरोतु
तियस्य वचितं शात्रो मित्रेव सम ईदृशो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः १८ हृदयादिति. यो हृदयं प्रपंचं मनसः सकाशाद् हरेत्यत्का आकाशवन्निर्म
ळतरः सन्नस्य शोभति. स परमेश्वरतुल्यो मुक्त एव. १९ समाधिमिति यश्चित्तेन त्यक्तत्त्वः स ध्यानं करोतु संसारकर्माणि वा माकरोतु
वा. उत्तमाशयत्वात् मुक्त एव सर्वथा तत्प्राप्त्यागमुक्तिरित्यर्थः २० × करोतु वा हृदयेनास्ति सर्वाशो मुक्त एवोत्तमाशयः २० ×

वा. २ अनात्मनीति-देहादात्मबुद्धिर्नामबंधः तत्रयाऽनात्मबुद्धिः स एव मोक्षः वस्तुतः आत्मनो बंधमोक्षाभाव एव नित्यमुक्तत्वाद्वितीयब्रह्मत्वा
 दित्यर्थः २१ दृश्यमिति कालत्रये पित्रममंतरा दृश्यं नास्त्येव ज्ञानेन मनसः सकाशाद्यादिदृश्यनिराकरणं जातं तदा मोक्षसुखमेवेति ज्ञे
 यं २२ नमोक्षशति- मोक्षो नाम कश्चित्पदार्थः आकाशातिवपाताले वा भूमौ वा किं वक्तुं न सच भावाद्भवदितदेवावत् न नास्ति किंतु स
 आनात्मन्यात्मधीर्बंधस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते बंधमोक्षौ न विद्येते नित्यमुक्तस्य चात्मनः २१ दृश्यं नास्तीति बाधेन
 मनसो दृश्यमार्जनं सपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परानिर्वाणानिर्हतिः २२ नमोक्षो न भवतः पृष्ठपाताले च न भूतले सर्वाशा
 संक्षये चेतः क्षयो मोक्ष इतीक्ष्यते २३ अनंतं चेद्विद्वाननंदे निर्विकल्पे कुरुपिणि स्थिते द्वितीयस्याभावात्को वदः
 कश्चमुच्यते २४ तस्माद्बुद्ध्या समात्रेण मनसो बंधतो गते मनः प्रशमनैराममोक्ष एवावशिष्यते २५ सति जी
 वमुक्तप्रकरणं तृतीयम्
 बंधपदार्थकविषयकत्वात्तानाशे सति याचितशान्तिः स एव मोक्ष इत्यर्थः २२ अनंतशति- निदानं देकरूपे अधिनाशनिर्विकल्पा
 तीते ब्रह्मणि व्यापकै सति को वाना मवदः कश्चमोक्षो द्वितीयाभावादित्यर्थः २४ तस्मादिति- तस्मान्न मन एवोद्धासमा
 त्रेण बंधभावप्राप्तये तो तस्तस्यैव हे राम यत्प्रशमनं स एव मोक्षः २५ वासिष्ठ- जीवमुक्तप्रकरणम्

॥ वासिष्ठ उवाच ॥ एषादि । इदानीं मनो लयं वर्णयंति । स्वयमेव अमृतान् अखंडिताया चेतसा अंतः करणं स एव आत्मनो मनः संज्ञकं भूत्वा स्वयमित्तत्वात्
 वति नानाविधमिष्टानि संकल्प्य तस्या संकल्प्य सागर्व्यं श्रेयानित्यर्थः ॥ १ ॥ एतस्मादिति । सर्वव्यापिनो जगद्रूपक्रीडावतोऽपि तदुत्सामर्थ्या
 न्महोपादेः केस्माद्देवमिष्टादिभ्यो विभागरचना रूपांशक्तिरुक्षिता यथा जलात्कलौ लुडदेति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ अत इति ॥ यतो ह्यस्त्येन नि
 मित्तं न शन्यते तेनैव तन्नश्यतीति दृष्टं बाधित्वा लादे ॥ यथा बान्धुवा आक्षेपायुनो साधते तेनैव च शाश्वति अतो हेतोरित्यसंसारपरंपरा संक
 वसिष्ठ उवाच ॥ एषः स्वभावगतिमंतस्वतः संकल्प्य भावति ॥ चेतसा स्वयममृतानां सैवेऽहमन आत्मनः ॥ १ ॥ एतस्मात्सर्वगा देवा सर्वश
 क्तमहत्तमः ॥ विभागकल्पनाशक्तिर्हृदोस्थिता भवतः ॥ २ ॥ अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव शाश्वति ॥ येनैव जायते तेन बान्धुवाले
 व वायुना ॥ ३ ॥ मनो मुने वा भ्युदिनं मनो गेवानवेक्षणतः ॥ स्वस्वप्नमरणकारं प्रेक्षमाणं न विद्यते ॥ ४ ॥ मनो ॥ असम्यग्दर्शनं
 यस्यादनात्मन्यात्मभावम् ॥ यदेव स्तुतिवस्तु त्वं तन्मनो विदुरापव ॥ ५ ॥

ल्येनैव नश्यति- घनविषयसंकल्पाज्जगत्त्रयविषयसंकल्पान्नश्यतीत्यर्थः २ मनशति- अमुना संकल्पेनैवाभ्युदितं मनः म
 नाकस्वल्पमप्यनवेक्षणात् अविवादादुदितमत एव स्वस्थे व स्वप्ने मरणाकारं यथा स्वप्ने स्वप्नमरणं ह्यथा ॥ एवं मनोपित देवप्रेक्ष
 माणं स तनास्ति यथा स्वप्नमरणं ४ असम्यगिति- अनात्मनि देहादौ यदात्मभाव आत्मबुद्धिः तदा असम्यग्दर्शनं मिथ्या
 अवस्तु भूते संसारया वस्तुबुद्धिः हेराघवत मनो जानीहि ५

वा. भा.
१०

अयमिति. आत्मायंदेह रूपोयः सोऽंशं रंधनादिकं ममेत्येतावन्मिथ्याभूततानात्मकं मनः दृश्यं सर्वं नास्ति एतावद्विचारमात्रेण विलीय
ते ६ उपादेयेति उपादेयस्य विषयादेर्यदनुपतनं अनुसरणं ग्रहणमिति यावत्. हेयस्य सर्वादेर्यद्विसर्जनं त्यागः तन्मनसोरूपं ३
द्वयात्मिदं नैत्येतावन्नानात्मकं मनस्तदेव बंधरूपमेवेति ७ मन इति. संसारस्य कारकं मनः एव अत एव मनः पुरुषः मनसा कृतं त
देव कृतमिति ज्ञेयं. निर्वासनेन मनसा शरीरकृतं न लगति. मनोनिबंधनत्वात्पापपुण्ययोरित्यर्थः ८
अयं सोऽहमिदं तमे एतावन्मात्तकं मनः तदभावनामात्रेण विचारेण विलीयते ६ उपादेयानुपतनं हेयं कान्तवि
कर्जनं यदेतन्मनसोरूपं तद्वंधां विहिनेतरं ७ मनो हि जगती कर्तुं मनो हि पुरुषः स्मृतः मनः कृतं कृतं लो
केन शरीरकृतं कृतं ८ चित्तकारणमर्थानां तस्मिन्नास्ति जगत्त्रयं तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तद्विकिस्यं प्रय
त्नतः ९ रामवासनाया बहूं मुक्तं निर्वासनं मनः तस्मान्निर्वासनीभावमाह राशुविवेकतः १० यथा भ्रूले
खाशशिनं स्फुटालेपं मधीयथा हृष्यत्येव मेवांतर्नर आशा पिशाचिका ११
चित्तमिति. पदार्थानां कारणीभूतं चित्तमेव. चित्ते विद्यमाने जगतां त्रयं विद्यत एव. निर्वासनमनसि जगन्नास्त्येव. तस्मा
न्मनस एव चित्ता कर्तुं आ ८ रामेति. हे राम वासनायां सत्यां बंधः निर्वासनेन मनसि मोक्षः. तस्माद्विवेकेन मनसि वासना
नां नाशं कुरु १० यथेति. तस्माद्या एव वासना रूपत्वात्तां निंदति. हे राम आशा रूपिणी पिशाचिका राक्षसी नरं जीवंदं

इति संसारं न पति. निर्मलं हृदयं
१०
न पति. मधीयथा सोऽहं १०

अंतर्मुखेति. संसारे रंद्रियाणि प्रत्याहृष्य श्लोक्य रूपं तृणं तानाद्यो जुद्धतो नरस्य चित्तादिः सर्वो भ्रमः स्वयमेव निवर्तते. न तत्र रथा
रथयोगा अथ रथान् रथयोगान् स्मृते इति श्रुतेः १२ यदेति. चित्तनाशोपायमुपादिशति. यदा हि योपादेय पदार्था मिथ्याभूतान्ता
त्वा किं विन्न स्मर्यते तदा स्वत एव चित्तं विलीयते १३ धारमिति. जाग्रदवस्थायां तु चित्तं घोरं परमदुः सहं स्वप्नावस्थायाम् गति
छाति सुषुप्त्यवस्थायां शांतं तिष्ठति तुरीयावस्थायां नश्यति तदर्थं तुरीयभावनीयं १४
अंतर्मुखतया सर्वं विद्वद्भो त्रिजगत्तृणं जुद्धतो तं निवर्तते राम चित्तादि विभ्रमः १२ यदा न भाव्येतो किं विद्वेयोपादेय
रूपवित् स्थितये सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते १३ धारं जाग्रन्मयं चित्तं मूढं स्वप्ने व्यवस्थितं शांतं सुषुप्तिभा
वस्थे त्रिभिर्हृत्तं मृतं भवेत् १४ विलाप्य पंकं कतं कंजो प्रक विलयंतथा यात्यात्मेनितथा विद्धि विलाप्य विलयं मनः
१५ चित्तं जीनी हि संसारं बंधाश्चित्तमुदाहृतं पादपः पवनेनैव देहश्चित्तेन चात्यते १६
विलाप्येति. यथा जले वर्तमानं रजः कतं कफलं विलाप्य पंकं भावं नयति जलं वशुद्धं करोति तथा मनोप्यात्मनि विलाप्य विलयं ना
शं नयेत् आत्मानं शुद्धं कुर्यात् १५ चित्तमिति हे राम संसारं चित्तमेव जानीहि चित्तमेव बंधः देहोऽपि चित्तेनैव तस्मात्तो भ्रम
ते. यथा रक्षो वायुना वायव्यभावे यथा स्थिरस्तथा १६

११२ वा. सार हस्तमिति. हस्तपादादीन् सर्वानवयवान् स्थिरीकृत्यैकांतं समुपविश्य प्रथमं मनोजयं कुर्यात्. मुक्तिसाधनानां मनोजयस्य प्राथ-
 म्यादित्यर्थः. १० चित्तमिति. यः पुनर्ध्यानवार्तामेव वदन् सन् स्वतंत्रं प्रवर्तमानं एकं चित्तं जेतुं न शक्नोति समूहेन न लज्जते कथं
 चित्तं जये असमर्थो ध्यानवार्तां वदन् मूढ इत्यर्थः. १५ एक इति. मनो लक्षणो देव एकः एव विजितः सर्वार्थसिद्धिदो भवति. य-
 तः मनसो जयं विना साधनात् उक्ते शो व्यर्थ एवेत्यर्थः. १९ अनुद्वेग इति. दृष्ट्वैवस्तु निःअप्राप्तेयमिति उद्वेगाभावः स एव
 हस्तं हस्तेन संपीड्य दंतैर्दंतांश्च पीडयेत्. अंगान्यंगैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकुं मनः. १० चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं
 स्वातंत्र्यवर्तियः ध्यानवार्तां वदन् मूढः सर्किं लोके न लज्जते. १५ एक एव मनो देवो जेत्यः सर्वार्थसिद्धिदः. अनेन
 विफलः क्लेशः सर्वेषां तज्जयं विना. १९ अनुद्वेगः श्रियो मूलं मनोद्वेगाच्च वर्तते जंतोर्मनोजयादन्यत्रैलोक्यवि-
 जयस्तु. २० सत्संगो वासना त्यागो ध्यात्मविद्या विचारणं प्राणस्पंदनिरोधश्चेत्युपायाश्चेतसोजये. २०
 मोक्षलक्ष्म्याः कारणं नान्यत्. अत एव मनोजयं विना अन्यपदार्थजिये प्रयत्नो मिथ्येत्यर्थः. २० तज्जये साधनान्याह. ॥
 सत्संग इति. मनसो जयेत्वा उपपायाः एकः सतां संगः तच्छा त्यागश्च ब्रह्मविद्यायाः वेदांतशास्त्रस्य विचारः प्राणायामश्च
 ति अतश्चतुरोपायान् कुर्वतो अल्पकालेन मनसो जयो भवति. २१

११

नि

मनसोजयस्य फलमाह. पूर्णं नि. जिते मनसि सर्वं सुखं धारयैः पूर्णं भवति. तत्र दृष्टांतः उपानत्सं चरणस्य यथा सर्वाणि मिश्रमा-
 हृते वभाति तद्वत्. २२ नाहं मिति. अहं संसारि भावनया मनसो बन्धः अहं ब्रह्मेति भावनेन मनसो मुक्तिरित्यर्थः. २३ चित्तं इति
 मनसि जिते सति संसारे तं भासते. एकं मे जातीयं विजातीयं स्वगतं भेदरहितं अविनोशिव्यापकं पूर्णं ब्रह्म सर्वतो भाति. २४

पूर्णमानसि संपूर्णं जगत्सर्वं सुखादिव. उपानद्गुणपादस्य ननु चर्मादृते वस्त्रः. २२
 नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढं बध्यते मनः सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढं बध्यते मनः. २३
 चित्तेत्यक्ते लयं भाति द्वैतमेकं च सर्वतः शिष्यते वृषं ब्रह्मं शांतिं तं न ह्यमनामयं. २४
 निन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमृत्योः स चेत्तसः मो भवेत्परमानंदः केनासा उपमीयते. २५

निदिदि. ब्रह्मावंगतस्य जगत्संसारं हितस्य ज्ञानिनो मः परमानंदो भवेत्तस्योपमानास्ति स तेनैवावुपमवित्राहो यो नान्येन
 ब्रह्मज्ञेनेत्यर्थः. २५ इति श्रीयोगवासिष्ठसारेख्ये मनो लयप्रकरणे संपूर्णम्
 श्रीः शिवार्पणं

दा. सा. दृढा। दृढस्य भावस्य ब्रह्मरूपस्यानुसंधानात्तु भूत्वा अपि विषयं परिधामेडः खदत्वा दृष्टतुल्य संसारं अमृततां नयंति ब्रह्मस्वरूपतां प्रापयंति ॥
 २३ अमृतं अतान रशायाममृतं वेद्युः संमानं संसारुः रवां वषतां नयंति १० सत्येति । सत्यत्वेन दृष्टो यं देहः अतमस्यार्थं देहो भवति । दृष्टुष च ये ॥
 इत्यस्य धातोः प्रयोगः । उपचय करो भवति । देह परं पराकरः संसारोपको भवतीत्यर्थः । स एव देहः असत्यत्वेन दृष्टः स नूद्वयतां याति न भासते
 दृढभावात्सुसंधानाद्ब्रह्मरूपं अपिराद्यव ॥ विषयं नयंति मृततां ममृतं रवषतां मपि ॥ १० सत्यभावेन दृष्टो यं देहो देहो भवत्यर्थः ॥
 दृष्टत्वे सत्यभावेन व्योमतां याति देहं क ॥ ११ ॥ सर्वज्ञं व्यगतो येन स्वप्नदेहेन न दिक्तरान् ॥ परित्रमसि ह्येव रात्रि
 तदेहोक्तोक्तोक्तं ॥ १२ ॥ देहो ह्यमिति धीस्त्याज्यात् सर्वनाशो व्युपस्थिते ॥ स्पष्टव्याप्तान्तेनैव नैव भासेव पुं कसी ॥ १३ ॥
 राध्या भ

मोक्षं ददाति ११। सुखेति ॥ सतो देहस्यासत्यत्वे दृष्टांतः हे राम त्वं स्वप्नावस्थायां पौष्पोपायां वर्तमानो येन देहेन दिशामंतान्
भ्रमासि स देहो जाग्रदवस्थायां कयाति । त्वमवदविद्यादशाया मसत्य एव देहादिभ्यः सित इत्यर्थः । १२ देह इति १५ न येन मुमु
क्षुणा सर्वनाशो प्राप्तेऽपि देहो ह मिति बुद्धिः देहोऽस्य मिति । सर्वथा त्वमस्य ज्यायथा साधुना सदा चारेण कुर्वन् मांससाहताचां
शालीनस्प्रष्टव्या १३ श्रीः

ब्रह्मेति ॥ एकं ब्रह्मैव भावयन्सन् गतदुःखो यदाशांतस्तिष्ठति तदा स्वयमेव देहात्स बुद्धिर्बलीयत इत्यर्थः १४ सर्व इति ॥ सर्वत्र
आ ब्रह्मादिस्त्वावरांत संसारे एकं ब्रह्मैव तत्तदाकारेण भासते ॥ नान्यदिति दृढभावनया अंतःशीतलं आनंदमग्नः सन् स्वस्त्वो
भवति ॥ तदा हंकारनाशादाकाशवान्निर्मलो देहात्स बुद्धिराहतो भवति ब्रह्म भावनां विना हात्स बुद्धिर्नानवर्तत इत्यर्थः १५
अंतरिति ब्रह्म भावनया अंतःशीतलं चेत्तु तर्हि जगदपि शीतलं ॥ अंतस्तत्कृपापरिभूतानां तु सर्वसंसासरो ग्निवत्तदाहंकार

ब्रह्मेकं भावयन् साधुः शान्तस्तिष्ठन् तावद्यथः ॥ ततस्ते सावर्हं भावः स्वयमेव विनश्यति ॥ १४ ॥

सर्वत्रेक्यावु बोधेन स्वस्वोतः शीतकः सदा ॥ निरहं कृत्तिराकाशा विशदस्तेन संस्थितः ॥ १५ ॥

अंतर्शीततायां हलध्यायां शीतकं जगत् ॥ अंतस्तापोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ॥ ९ ॥

इति पंचमं प्रकरणं ॥ ॥

वभासते ॥ पितृपीडितान्निद्रायां शर्कराया अतिशीतलत्वेनपि यथादाह कल्वंतद्वाहस्यर्थः ॥

योगवासिष्ठसाराख्ये वासनोपशमनं नाम पंचमं प्रकरणं ॥ ५ ॥ ॥

भासि.

९४

को ब्रह्मभावमादिश्य भक्तानां स्थिरचेतसां ॥ आनंदरूपमापत्ते तं नैसिंहं सदानुमः ॥ इदानीं मननं निरूपयति शुद्धमिति ॥
अहमिमं देहं अन्यशरीरवर्त्तयामि ॥ देहो हं न भवामीति भासत इत्यर्थः ॥ किं भूतो हं ॥ शुद्धो गुणातीतः ॥ विरंजनो मायातीतः ॥
अनंतः शाश्वतः ॥ बोधोक्तारूपः ॥ प्रकृतेर्मायायाः परो ज्योत्या भासिक देहसंबंधा चेष्टमानः व्यापारं कुर्वन्त्ये कदृश्या ॥ १ ॥
एतदिति ॥ यत एते मनोबुद्धीद्वयादयः सर्वभावा असंतोऽविद्यमानाः संतोऽवधानं विना सावधानमंतरेणास्थिता भासंतो ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ शुद्धो विरंजनो नंतो बोधो हं प्रकृतेः परः ॥ चेष्टमानमिमं देहं पश्याम्यन्यशरीरवत् ॥ १ ॥
एते हि चिदात्मसांत मनोबुद्धीद्वयादयः ॥ असंतः सर्व एवाहो अवधानं विना स्थिताः ॥ २ ॥ आपद्य चतुर्चित्तो
स्मिन्नगन्मित्रं च संपाद ॥ भावाभावा विहीनो स्मितेन जीवाम्यनामयं ॥ ३ ॥

कीदृशाश्चिदात्मसांताः चिदात्मसो ब्रह्मानुभव एवांतो नाशो घेषांते ब्रह्मासाक्षात्कारेणाभासंत इत्यर्थः ॥ २ ॥
आपदिति ॥ यतो हमापदिषुः स्वापत्तौ अचलचित्तः स्थिरमानाः अस्मि संपदृशा यो जगन्मित्रो विप्रोपकारकोऽस्मि
भावाभावौ उदयहानौ तद्वद्दीनोऽस्मितेन कारणेन हर्षविषादराहित्येन अनामयं नैर्दुःखं यथा तथा विवामि ३

निरीह इति ॥ ईदृशोऽस्मि ॥ कीदृशः निरीहः ईहा संसारकी चेष्टा न द्राह्मन् ॥ निराशः तस्मै राह्मन् ॥ खवराकाशवत् ॥ स्वस्ती नर्म
तः निस्पृहः विषयवासनास्पृहः न द्राह्मन् ॥ शान्तः स्थिरमनाः अरूपः स्वरूपगुणमन्येषामुपलक्षणं रूपरसगंधस्पर्शरस्येष्टना
सक्तः अत एव चिरायुराविनाशी अचलः चंचल्यरहितः एवंविधः स्थितोऽस्मि ॥ ४ ॥ चिदिति ॥ अधुना मयि सम्यक् समीचीनं विज्ञानं
किंपंच भूतानि पृथिव्यादीनां च देव ब्रह्मैव ॥ भूतकार्यमपि चिदेव ॥ अहमपि चिदेव ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मा तत्कृतेः ॥ ५ ॥ सर्व
निरीहोऽस्मि निराशोऽस्मि स्वकस्वच्छेऽस्मिन् ॥ स्पृहः ॥ शान्तोऽस्मि हं मरुतोऽस्मि चिरायुरचलश्चित् ॥ ४ ॥
चिदेव पंच भूतानि चिदेव भुवनत्रयं ॥ विज्ञातं मधुना सम्यगहमेव चिदेव हि ॥ ५ ॥ सर्वातीति ॥ सर्वा
अखनिधाय मंहं स्थितः ॥ यत इति ॥ तदेवास्मि वक्तुं शक्नोति नेतरत्

ति ॥ अयं प्रसक्तो हं सर्वातीति ॥ सर्वभासमानं जगत्तन्मादतीति ॥ संसाररूपो नाहं भूतः सर्वगो व्यापकः खं विद्यद्वा स्थितः ॥
वास्तवंतं न ब्रह्म ब्रह्म तदेवास्मि ॥ अत इति ॥ निरीहो ब्रह्मणा स्त्रिविधः स्मृत इति भगवद्भना भूतत्वेन ब्रह्म तदेव
स्मिद्वतरत्ततोऽधिकं वक्तुं न शक्नोमि

मयीति। इदमाश्चर्यं किं त्वअनंतविदं भो यो अपरिमितज्ञानसमुद्रमयि जीवन् च योजीव रुक्षणा कर्मयः समुद्रसंति उत्तमं ते ॥ १४ ॥ खखेत्तं
 व्यापारं कुर्वति। प्रविशंति। पुनस्तत्रैव लीयन्ते स्वभावतो विविनामिव जीवानां स्वभावो यमिहार्थः ॥ १५ ॥ मयीति। अनंतविदं भो यो
 अनंतज्ञानसमुद्रमयि आत्मानविश्ववीच्यादेकत्वनामसंसाररूपलहरी कल्पनापदेतु अथवास्तं नाशमायानु। विश्वरूपो मयि
 मुरयेक्षये वामे मम न दृष्टिर्न वाक्षयोक्ति कस्मात् पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥ मदिता। ममात्मनो हाने न ग्राह्यं विदं मय्यात्मनि हाने
 मय्यनंतविदं भो यो वाश्चर्यं जीवन् च यः ॥ समुद्रसंति खलं नि प्रविशं विस्वभावतः ॥ १७ ॥ मय्यनंतविदं भो यो
 विश्ववीच्यादि कल्पना ॥ उदेतु वास्तमायानु न मे दृष्टिर्न चक्षयः ॥ १८ ॥ मयि हानो विदं विदं मये चक्षयमागतं ॥
 अपरोक्षविदं नंदं साक्षात्पुनः पुनः ॥ १९ ॥ सर्वभूतान्तरस्थायनस्य मत्तदोक्तमने ॥ प्रत्यक् चैतन्यरूपाय
 मह्यमेव नमो नमः ॥ १० ॥ ॥ शतवसं प्रकरणं ॥ ॥

सति त्वयं नाशं प्राप्तं अतो अधुनाऽपरोक्षः प्रत्यक्षोऽपि दानंदः सहवसात्प्राप्तं तद्रूपो ह मस्मि ॥ १९ ॥ सर्वेति ॥ एवं विधाय
 मह्यं अस्मिन् एव नमो नमः कथं भूताय सर्वभूतान्तरस्थाय सर्वेषां भूतानामंतर्मध्ये तर्थापि रूपेणास्ति तत्तथा नित्यं तस्यैव साक्षात्
 ज्ञानरूप आत्मानं प्रत्यक् चैतन्यरूपं प्रतीदेहं चतीति प्रत्युजः अतएव चैतन्यरूपस्तस्मै मदतिरिक्ता भावा न्यहमेव नमस्तस्य
 र्थः ॥ १० ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठसारख्ये आत्मनमप्रकरणे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ५४ ॥

आत्मशुद्धिरूपमाह। बहिरिति। हेराचव एवं विधः सन् लोके विहर संसारे व्यापारं कुरु कीदृशः। बहिः कृत्रिमः संरंभ उद्यमो यस्य स तथाह
 दिमनसि संरंभे पोष्यमेव वर्जितः अतएव लोके दृष्ट्या बहिरेव कर्तुं अंतः हृदि तु अकर्तुं देहाभिमानाभादित्यर्थः ॥ १ ॥ अंतः इति ॥ हेराचव
 एवं विधो लोके विहर च वहारं कुरु किं न ॥ अतः मनसि संयुक्तः। सर्वा आशा रूपाय न सः यतो वीतो रागो विषयाभिलाषो यस्य स वितीरागः।

वासिष्ठ उवाच ॥ बहिः कृत्रिम संरंभो हृदि संरंभो वर्जितः ॥ कर्तुं बहिरकर्तुं लोके विहराचव ॥ १ ॥ अंतः
 संयुक्तः सर्वोऽपि वितीरागो विवासनः ॥ बहिः सर्वसमाचरो लोके विहराचव ॥ २ ॥ एषां द्विष्टि मवष्टु व्यज्येयं यो वि
 वासिनी ॥ जीवन्मृततया स्वस्ते लोके विहराचव ॥ ३ ॥

अतएव विवासनः सर्ववासनाभ्यन्तः तथा बहिरेव सर्वसमाचारा आरंभा यस्य स तथा ॥ २ ॥ एषां द्विष्टि ॥ व्यज्येयः संसारस्तस्य सा
 गेनावलसति शोभते साध्येत्यागवलासिनी। ता मेवं विधां पूर्णादृष्टं अवष्टुभ्या वलं व्यज्येयं न स्वस्ते सन् हेरा
 चव लोके विहराचव लोके वलं व्यापारं कुरु ॥ ३ ॥

एकइति ॥ अहमेकोनाम्यः सजातीयविज्ञानी यस्मात्तमेरहितः अतएव विशुद्धो बोधः सत्यज्ञानं इत्येवंविधेन निश्चयवन्निनासिद्रोतरूप
पावके न द्वैतगहनं द्वैतमन्यो न एष इति कृत्वा देहज्ञानं तदेव गहनं प्रज्वाल्य दग्धं धारयति बोधः सनस्करवी भवस्वरूपः स्याः ४
देहइति ॥ अहं देहइति यो मानो देहाभिमानः स एव पाशः बंधकत्वात् तं न सर्वतो बद्धोसि ॥ तर्हि किं कार्यमत आह बोधो ज्ञान
रूपः इति मानस एव खड्गस्तेन तं देहाभिमानपाशान् कृत्य विच्छिद्य सत्स्वी भवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अनात्मनि ति हेराचवा इदृशो भव
एको विशुद्धबोधो ह्यमिति निश्चयवान्मूर्तौ ॥ प्रज्वालयद्देतगहनमेक एव सत्स्वी भव ॥ ४ ॥ देहो हं मानपा
शेन ददं बद्धोसि सर्वतः ॥ बोधो हं ज्ञानखड्गेन तं नि कृत्य सत्स्वी भव ॥ ५ ॥ अनात्मनि तिरति सत्का
निर्विभागो जगत्स्थितौ ॥ एकानिष्ठतया तस्थः सच्चिन्मात्रपरो भव ॥ ६ ॥

किंभूतः निर्विभागः जगत्स्थिरता जगज्ज्ञाने विभक्तो विभक्तुं न इह तः जगद्रूपभेदकल्पना हि नः एकानिष्ठतया एकस्मिन्नात्म
मेव निश्चलतया अंतस्थः बहिरिन्द्रियव्यापारिहिणः अतएव साच्चिन्मात्रपरः स नित्यं विज्ञानरूपं यद्ब्रह्म तस्मै तदेकभूतः किं
कृतेदशो भवामिदृशं शंक्य आनात्मनि देहादौ रयति सत्कादेहा घनासक्तिं विना ज्ञानानुदयारि तिभावः ५

अजाग्रदिति ॥ अजाग्रदस्वप्नविद्वानिद्रासुषुप्तिः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था रहितस्य तुरीयस्य तेन तव विशुद्धस्वयद्रूपं तन्मयः सर्वदा
भव ॥ कथं भूतं तस्य सनातनं नित्यं सचेतनं ज्ञानरूपं विशुद्धं निरंजनं ब्रह्मरूपो भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ भाभवेति ॥ जाग्रदभावात्माग्राह्य
स्वरूपो मा भव ॥ जाग्रदभावात्माग्राह्यस्वरूपो मा भव ॥ किं तर्हि अखिलं समग्रं भावनां ग्राह्यत्वादित्यस्य सत्त्वाय नमो सित
नमो ब्रह्मो भवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ संकल्पेनेति ॥ हे मुने न मनसि शीलराचव संकल्पं जिह्वादिद्रूपं नैव संकल्पेन कुर्यादिति ॥ तर्हि किं
अजाग्रदस्वप्नविद्वानिद्रासुषुप्तिरूपं सनातनं ॥ सचेतने विशुद्धं च तन्मयो भव सर्वदा ॥ ७ ॥ भाभवत्वाद्भावात्माग्राह्यत्वात्
भव ॥ भावनामखिलं सत्त्वाय नमो सित नमो भव ॥ ८ ॥ संकल्पेनेव संकल्पं मनसैव मनो मने ॥ चित्त्वा स्वात्मनिति
चित्तं किमेतावतिदुःकरं ॥ ९ ॥ कस्तवायं जडो मको देहासवतिराचव ॥ यदर्थस्तखडुः स्वाभ्यामवशः पतिभ्यसे ॥ १० ॥

विधेयं ॥ मनसैव निर्वीर्यनेन मनः संकल्प्यात्मकं चित्तवानिः संकल्पं विधायात्मनि स्वस्वरूपेति ॥ एतावत्तिसंकल्पवर्जं तमात्रो किं
करं अनायाससाधुमि सार्थः ॥ ९ ॥ कइति ॥ हेराचव जडो चेत्तनो मको ग्रीवादिद्रव्यो देहस्तवकः ॥ न तदेतदेकं भिन्नं बंधइत्यर्थः ॥
यदर्थं तस्य देहस्यार्थे अवशः परवशः सन्तु संखडुः स्वाभ्यामपि भ्यसे सखडुः स्ववशो भवसीत्यर्थः १०

कृति ॥ मांसरुधिरादीनिरेहस्थानिक ॥ चैतन्यविग्रहो ज्ञानरूपस्तं क ॥ एवं ज्ञानं नपि अस्मिदेहे आत्मबुद्धिं किं न ज्ञासि न सज्जसि ॥
॥ ११ ॥ एतव तेति ॥ एतावते एवता वन्मात्रेण परमात्मा वगम्यते ॥ कियतेत्यत आह ॥ अयं देहो यत्कोष्ठा-लोष्ठसमन्वेन काष्ठतृणादृण-
तुल्यत्वेनावगम्यते ॥ देहस्य तृणामृतुल्यत्वं ज्ञानं तदेव परमज्ञानमिदं सत्यं ॥ १२ ॥ अहो नु इति ॥ अहो इत्यर्थं नु इति विचारः ॥ इदं
चित्रं अद्भुतं ॥ किं ॥ यत्सत्यं ब्रह्म तत्तृणां विस्मृतं ॥ यदविद्या संज्ञमसत्यं तत्पुरोगे परिब-
न्धातिविस्फुरति ॥ त्वं ब्रह्म विश्वरूपं विस्मृत्य दे-

हमांसरुधिरादीनिरेहस्थानिक ॥ चैतन्यविग्रहः ॥ विज्ञानं नापि देहे स्मितात्मबुद्धिं न ददासि क ॥ ११ ॥ एतावते वरेण परमा-
त्मा वगम्यते ॥ काष्ठलोष्ठसमन्वेन देहो यमवगम्यते ॥ १२ ॥ अहो नु चित्रं यत्तु यं ब्रह्म तद्भूतं नृणां ॥ यदसत्यमविद्या
रम्यं तत्तुल्यं ॥ परिबन्धाति ॥ १३ ॥ अन्यविज्ञसत्तमं ब्रह्म तद्भूतं नृणां ॥ यन्ममेदमविद्यास्वयं तत्तुल्यं ॥ प्रवक्ष्यामि ॥ १४ ॥
सर्वं ब्रह्मेति यस्यांतर्भावेनासाविभुक्तिर ॥ अद्भुद्विरविद्येयं सर्वथा तां पास्त्यज ॥ १५ ॥ ॥ इति सत्तमं ॥ ॥
हास्यमयो जनादतिवित्रमिदं सत्यं ॥ १३ ॥ अन्यदिति ॥ अन्यदपि चित्रं यत्तु यं ब्रह्म तद्भूतं नृणां विस्मृतं ॥ ममेदमित्यहंकारमप्रकार-
स्वरं तत्तुल्यं रोपे प्रवक्ष्यामि ॥ प्रवक्ष्यामि ॥ १४ ॥ सर्वमिति ॥ यस्यांतर्भावेन सर्वं ब्रह्मेति भावना वासना सा विभुक्तिर ॥ अद्भुद्विरविद्येयं
॥ १५ ॥ ॥ इति वासिष्ठसारख्ये शुद्धिनिर्णयसप्तमप्रकरणे ॥ ॥ ॥

आत्मनिरूपणमाह यदीति देहं शरीरं पृथक् कृत्य ह्रीं कृत्वा चिति चैतन्ये विग्रह्य यादित्वं तिष्ठति ॥ यद्वा हे राम यदि त्वं देहं पृथक् कृत्य
देहादभ्यो विविच्य चिति विग्रह्य चिदेकाग्रो भूत्वा तिष्ठसि तदा तृणीकृता शेषः तृणीकृतमशेषं विश्वं येनेह शः स न स्वयमेव को ब्र-
ह्म भविष्यसि तत्र दृष्टान्तमाह अणवके यदि देहं पृथक् कृत्य चिति विग्रह्य तिष्ठसि अफनेव सुरवीरांती बंधमुक्तो भविष्य-
सि एवमेतदित्यर्थः १ येनेति येनात्मना इदं जगद्देहि जानासि तत्तत्तात्वा मनः प्रत्यक्षं रूपं आत्मानि मुखं कृतं तत आत्मानि नु-
श्रीः वसिष्ठ उवाच यदि देहं पृथक् कृत्य चिति विग्रह्य तिष्ठसि तदा तृणीकृता शेषः स्वयमेव को भविष्यसि १ येनेदं वेसितं ह्रीं ज्ञा-
त्वा कुरु प्रत्यक्षं रूपं मनः ततः प्रकाशरूपत्वं दृश्यसि स्फुटमात्मनः २ येन शब्दं रसरूपं गंधं जानासि राघव तमेव नैव
रं ब्रह्म जानीहि परमेश्वरं ३ यत्र भावा हि स्पंदं ते निमग्नं ते च येन च तमेवात्मानमात्मानं रूपं जानीहि राघव ४ त्मा
स्वमनसो आत्मनः प्रकाशरूपत्वं स्फुटं दृश्यसि २ येनेति हे राघव येनात्मना शब्दस्पर्शरूपरसगंधान् त्वं जानासि तमात्मानं
जीवं परमेश्वरं नियतारं परं ब्रह्म जानीहि ३ यत्रेति यत्रात्मनि भावाः पृथिव्यादयः पदार्थाः स्पंदं ते वेष्टं ते येनात्मनानि
मग्नं ते उत्पाद्यं ते तमेवात्मानं स्वरूपं परमेश्वरं परं ब्रह्म जानीहि ४

यदिति यद्यदिदंतत्वमिति तेयं जगत्संबंधि तद्यत्किमिदं यैर्नैतिसंत्यज्यत्यागे क्रियमाणे यदवशिष्टं सर्वविधिभूतं विन्मात्रं निरव-
धेर्निषेधस्यासंभवात् तच्चिद्रूपं प्राप्य सोहमस्मीति पुनः पुनर्भावय चिंतय ५ ज्ञानमिति ज्ञानं भवतः सकाशाद्भिन्नं अतो ज्ञेयं
वक्ष्यामि अतएव तद्वद्विद्वन्मिन्नं किंचिन्नास्ति तस्माद्देहोद्वेगं न विद्यते ६ ब्रह्मेति ब्रह्मविष्णुशिबेन्द्राद्या देवाः सर्वतः

यद्यत्तेयमिदंतत्त्वं नेतिसंत्यज्ययुक्तिभिः प्राप्यावशिष्टं विन्मात्रं सोस्मि सोस्मीति भावय ५ ज्ञानं न भवतो भिन्नं तेयं ह्यस्यात्
थङ् नास्ति अतो न त्वितरुक्तिं वित्तस्माद्देहो न विद्यते ६ ब्रह्मविष्णुशिबेन्द्राद्या यद्यत्कुर्वीत सर्वतः तदहं चिद्रूपः सर्वकरोमी-
त्येव भावय ७ अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्मा ह्यमयः न भूतं नास्ति नो भविष्यतीत्यमिति भावय ८

सर्वदा यद्यत्सृष्टिस्थितिसंहारस्वर्गपालनादियत्कुर्वीति चिद्रूपश्चैतन्यरूपो ह्येवमेव सर्वकरोमीति भावय ७ अहमिति इदं १८
सर्वविश्वमहमेव अन्ययो विनशी परमात्माप्यहमेव मत्तो न्यद्रुतं नास्ति न वृत्तं न भूतं विनश्वरं विद्यतीति चिंतय ८

एकमिति एकमद्वितीयं विदाकारं चैतन्यरूपं सर्वोत्पत्तिकं सर्वरूपमखंडितमव्ययं निष्कंपं कंपरहितं भूरिवज्रभा अथवा शेषमुर्वरितं अ-
संशयं सर्वं वा ब्रह्मैवास्तीति यत्तच्चिंतय ९ नाहमिति अहं नास्ति अन्यदपि नास्ति आनंदपूर्णं निरंतरं ब्रह्मेवास्तीत्युद्देशं वि-
स्तृत्य उपास्यतां सैव तां १० ग्राह्यमिति सर्वदेहिनां ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये साधारणे सति योगिनो यत्सावधानत्वं तदे-
कं ब्रह्मविदाकारं सर्वोत्पत्तिकं खंडितं निष्कंपं भूरिवज्रभा मिति भावय यत्ततः ९ नाहं न चान्यद्वास्तीति ब्रह्मैवास्ति
निरंतरं आनंदपूर्णं सर्वत्रैतन्नुद्देशं उपास्यतां १० ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये सर्वदेहिनां योगिनः सावधानत्वं यत्त-
द्वैवमात्मनः ११ आत्मार्चनप्रकरणं रसिधः तस्मिन् देहं द्रियादीनां संघातस्फुरति त्वतः अयं सोहमिति भावः स
जीवो मलगुणितः १ सर्वमेव विदाकारं ब्रह्मेति ध्याननिश्चये स्थितिया तेशमं याति जीवो निस्तेह दीपवत् २
वात्मनो र्चनं न हि पुण्यादिभिः पूजनं भवतीत्यर्थः आत्मार्चनप्रकरणं १ इदानीं मात्मानं निरूपयति तस्मिन्निति तस्मिन्नासिद्धे-
देहं द्रियादीनां संघाते अयं सोहमिति भावेन स्वता यः स्फुरति स ह्यत्रिममलेन गुणितो वेष्टितो जीवो ज्ञेयः १ सर्वमिति सर्वमिदं
चिद्रूपमाकाशवत् व्यापकं ब्रह्मेति ध्याननिश्चये स्थितिया तेशमं याति जीवो निस्तेह दीपवत् तत्त्वं विना दीप इव शमं याति त-
मेव तज्जदित्यर्थः यथानिस्तेहो दीपो दीपत्वं विहाय महातेजो रूपो भवति कारणे लीयते तद्वदित्यर्थः २

वसिष्ठ. त्विति. यथाकश्चिद्विप्रोपि स्वकीयमहत्त्वमुपेक्ष्य दुरीहया दुष्टवेष्ट्या नीचसेवादिना शूद्रत्वमंगीकरोति । तथेश्वर आत्मा ज्ञानेन जीवत्वं
 मंगीकरोति २ असत्यमिति जीवदं असत्यमेव शरीरसंकल्प्य मूढात्मा सन्नपश्यति अहमिति मन्यते । यथा बालो मिथ्या भूतमुच्यते
 यक्षपश्यति ४ मृसेति यथा शिशुर्बालो मृसेभके मृत्तिका गजे इभत्वगजत्वं अध्यास्यारोप्य वलाति विहते । तथा मूढस्तद्वद्विचि
 ते । आत्मनि देहादिनिध्यास्य विचिहते ५ चित्रेति यथा चित्रे लिखितः सर्पः स्नातः सन् सर्पभयदोन भवति तथा जीवरूपः सर्पे ब्रह्मत्वेन स्नातो
 स्वमहत्वं यथोपेक्ष्य कश्चिद्विप्रो दुरीहया अंगीकरोति शूद्रत्वं तथा जीवत्वमीश्वरः ३ असत्यमेव संकल्प्य भ्रमणे दं शरीरकं जी
 वः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोत्थितं ४ मृसेभके यथेभत्वं शिशुरध्यास्य वलाति अध्यास्य आत्मनि देहादिनि मूढस्तद्वद्विचि
 हते ५ चित्रसर्पः परिज्ञातो न सर्पभयदो यथा जीवसर्पः परिज्ञातस्तथा दुःखेन दुःखदः ६ स्वजिसर्पेयि मध्यस्ता माला यामिवली
 यते आत्मनः प्रोत्थितो भेद आत्मन्येव विलीयते ७ नैकमप्यंगदाद्यं यथैकं देमसंस्थितं उपाधिभिरनेकोपितं यथात्मैकस्वरूपतः
 उरेव दुःखदायी न भवति । ८ मणीति. यथा स्वजिमालायां भ्रमा दुत्थितः सर्पः मालाज्ञाना मालायामेव लीयते । तथा आत्मनो भ्रमोत्थि
 तो भेदः आत्मस्वरूपस्याधिष्ठानस्य ज्ञानादात्मन्येव लीयते ७ नैकमिति ८ यथा अनेकमप्यंगदाद्यं कुंडलकंकणादिसंस्थितं सदे
 कं देमैव तथा उपाधिभिरनेकोप्य आत्मस्वरूपतो ब्रह्मरूपेणैक एव ८

शरीर इति. यथा शरीरे अवयवा हस्तपादादयो नानाभांति यथा मृदो विकारा द्वादशरावादयो भौतैर्नो नो । तथा अद्वैतं ब्रह्मैव ब्रह्म
 वरजंगमरूपं द्वैतवद्भाति ९ मणीति यथा एकमेवाननं मुखं मणो तोये घृते आदर्शे च पृथक् प्रतिबिंबितमप्येकमेव सत् अनेकमि
 व भाति । तथा एक एवात्मा धीषु बुद्धिषु अनुविंबितोऽनेक इव भाति । १० धूलीति. यथा अतिनिर्मलमपि न भो धूलिधूममैर्धैर्मलिनीक्रि
 शरीरे वयवा यद्विकाराश्च यथान्तरः अद्वैतं द्वैतवद्भाति तथा ब्रह्म वरजंगमं ९ मणितो य घृतादर्शे चैकमप्यननं यथा
 भात्यनेकमिवात्मा पितथा धीषु बुद्धिषु अनुविंबितः । १० धूलिधूममांबरे र्यद्वन्मलिनीक्रियते नभः परामृष्टस्तथैवात्मा विशुद्धः
 प्राकृते गुणैः ११ अग्निसंगाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति आत्मसंगात्तथा गच्छत्यात्मतामिन्द्रियादिकं १२ अदृ
 श्यो दृश्यते राऊर्गृहीतेन यथेदुना तथा अनुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मा विलोक्यते १३
 येत । तथा विशुद्ध आत्मा प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः परामृष्टो मलिनीक्रियते ११ अग्नीति. यथा लोहमग्निसंगादग्नित्वंगच्छति ।
 तथेन्द्रियादिकमात्मसंगादात्मत्वंगच्छति १२ अदृश्य इति. यथा दृश्यो राऊर्गृहीतेन दृश्यते तथा अनुभवमात्रात्मा दृश्येना
 त्मा जीनरूप आत्मा दृश्येन शरीरादिना कृत्वा विलोक्यते १३

आत्मनरति. आत्मनो जडस्य शरीरोदः संगोदनात्मत्वं जडस्यात्मसंगोदात्मत्वं. एवं परंपराध्यासः. तत्र दृष्टान्तः जलान्योः संगोदना
 यथाग्नेर्जलत्वं जलस्याग्नित्वञ्च १४ असत्येति. असत्यस्य जडस्य चित्तरूपस्याशस्य नयना जडरूपांतः. कारणस्य विद्रूपत्वभा
 वनात् विद्रूपश्चिद्रूप आत्मा जनुर्जन्म उद्भूतिरिति मुक्तौ भवतीत्यर्थः. तत्र दृष्टान्तः. अग्निर्महाजलगतो यथारूपमग्नित्वमुद्भूति
 आत्मनो जडसंगोदात्मादनात्मत्वं जडस्य तु स्यादात्मसंगोदात्मत्वं जलान्योः संगोदनात्मत्वं. १५ असत्यजडचित्तोऽंशं अ
 यना विद्रूपं पुनः महाजलगतो यथाग्निरिव रूपं स्वमुद्भूति १५ इक्षो गुडो तिले तैलं काष्ठे वक्षि ह्यपद्यः धेना वाज्यं वपुष्यात्मा
 लभ्यते वैवयुजतः १६ स्फटिकात्मनि नीरं प्रोक्षितं रं वक्ष्यते यथा तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरः १७
 त्यजति मुक्तौ भवतीत्यर्थः. तत्र दृष्टान्तः. अग्निर्महाजलगतो यथारूपमग्नित्वमुद्भूति १५ इक्षो विति. यथेक्षो वर्तमानो गुडो यत्नेन तल
 भ्यते. तिले वर्तमानं तैलमुपि यत्नेनैव लभ्यते. काष्ठे वक्षि अदृष्टादिपदार्थाणां यो लोहं यत्नेन दाहादिना लभ्यते धनौ घृतं वयलेन यथा
 लभ्यते तथा वपुषि देहे वर्तमान आत्मा यत्नेन श्रवणमनननिदिध्यासनादिना लभ्यते १६ स्फटिकेति. यथानीरं प्रोक्षितं स्फटिकात्मनि स्फ
 टिकस्वरूपे स्थितं रं वमां कां शं वक्ष्यते तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरो दृश्यते १७

बहिरिति. ज्योतिः स्वरूपप्रकाशाद्बहिरंतः स्फुरदपियथैकाग्रैव तत्र दृष्टान्तः. रत्नकुंभप्रदीपवत् स्वेर्बहिरंतश्च कुंभप्रदीपे अंतर्मध्ये एव त
 था आत्मनः स्वरूपं बहिरंतं मनसि विषयेषु पिशा समानमेकमेव १८ दर्पण इति. दर्पणे आदर्शे प्रतिबिंबितो भानुर्यथा प्रकाशं कुरुते. स्व
 स्थधीनिर्मलबुद्धिषु अनुबिंबित आत्मा तथा विषयान् प्रकाशयति १८ यत्रेति. यत्रात्मनि स्थिता इयं विश्वश्रीः संसारशोभा प्रतिभा
 मात्ररूपिणी स्फूर्तिरूपा सती रज्वा भुजगन्याय नभाति. स आत्मा सदोदितः प्रकाशोऽस्ति यथा रज्ज्वत्तानं सर्पश्च मोत्यादकं तथा आत्मानं
 बहिरंतः स्फुरेज्योतिः स्वरूपं प्रदीपवत्. स्वप्रकाशाद्यथैवैकं स्वरूपमात्मनस्तथा १८ दर्पणे बिंबितो यर्कः प्रकाशं कुरु
 ते यथा तथा प्रकाशयत्यात्मा स्वच्छधीषु अनुबिंबितः १८ यत्र स्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी रज्वा भुजगवद्भा
 वित्स्वयमात्मा सदोदितः २० आद्यंतरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः आत्मानिरूपिताकाशो जीवः स्याद्यः परात्परः
 २१ आत्मा विशुद्धचेतनः स्वरूपः शाश्वतो विभुः निर्विकारस्वयं ज्योतिः स्वभावोर्कप्रकाशवत् २२
 विरवस्फूर्तिकरमित्यर्थः २० आत्मस्वरूपमाह. श्लोकषट्केन. आदीति. आद्यं ताभ्यामुत्पत्तिना शाभ्यां रहितश्चेतनरूपविक
 त्याद्वेदादिरहितः निरूपितमाकाशयेन. तस्मादितस्माद्वा आत्मन आकाशः स भूत इति श्रुतेः. जीवस्याद्यः स्वरूपभूतः परात्परस्मात्प
 रितश आत्मा २१ आत्मेति. शुद्धचेतनस्वयमेवरूपं प्रकाशयस्य. शाश्वतो नित्यः विभुः अपिको विकाररहितः स्वयंप्रकाशः अर्कप्रका

बहिरंतः स्फुरेज्योतिः स्वरूपं प्रदीपवत्. स्वप्रकाशाद्यथैवैकं स्वरूपमात्मनस्तथा १८ दर्पणे बिंबितो यर्कः प्रकाशं कुरु

इहानिजीवन्मुक्तिं निरूपयति दृश्येति दृश्यदर्शनसंबंधादिन्द्रियविषयसंबंधान्तरमसुखं जायते एकांतसंयमित्यब्रह्माहमितिज्ञा
नेनयोमनोनाशस्तदेवपरमंपदं १ दृश्येति विषयान्द्रियसंबंधयानुत्तमासुखसंबन्धितसैवदृश्यसंबंधसंयमितः दृश्यसंबंधभा
वसंयुक्तो बंधः तन्मुक्त्या दृश्यसंबंधाभावे केवलं सुखभावमुक्तिरित्यर्थः २ शुद्धमिति सदसत्ता रजजडयोर्मध्ये वर्तमानं शु
द्धपदमवलंब्य सवाच्याभ्यांतरविश्वं मागृहाणामेषा विमुक्त्यु विश्वं कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः ३ जडमिति जडजडज्ञानयोर्मध्ये यत्पार
शीवसिद्धः दृश्यदर्शनसंबंधान्तरमसुखं तदेवैकांतसंयमित्यमनोनाशः परंपदं १ दृश्यदर्शनसंबंधसुखसंयि
दनुत्तमा दृश्यसंबंधवोलितो तन्मुक्त्या मुक्तिरुच्यते २ शुद्धं सदसतोर्मध्ये पदं लब्ध्वा कलंब्ययत् सवाच्याभ्यांतरविश्वमा
गृहाण विमुक्त्यु ३ जडजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वपमाधिकं अनंताकाशहृदयंतमदाश्रयसर्वदा ४ दृष्टदृश्यस्य सत्ता
गबंधइत्यभिधीयते दृष्टदृश्यबदाबद्धो दृश्याभावे विमुच्यते ५ दृष्टदर्शनदृश्या नित्यत्वावासनया सह दर्शनप्रथमा
भासमात्मानसमुपास्महे ६
नार्थिकं तत्त्वमनंतं आकाशबद्धदयं अयते प्राप्नोति एतादृशं व्यापकं सत् शुद्धं तत्त्व सर्वदाश्रय ५ दृष्टुमिति दृष्टदृश्यस्य योमत्तासं
बंधः तद्वशाद् दृष्टा बद्धः तदभावे विमुच्यते ५ दृष्टेति दृष्टा दर्शनं दृश्य एता निर्वीणि वासनया सह ल्यत्का दर्शनं प्रथममाभासते ये
नेन तादृशमात्मानं वयमुपास्महे ६

द्वयो रिति अस्ति नास्तीति पक्षयोर्जडजडयोर्मध्यगतं प्रकाशानां सूर्योदीनां प्रकाशमात्मानमुपास्महे यथादित्यंतपत्नी
तिश्रुतेः ७ निद्राति जाग्रदवस्थाते निद्रारं नेयो नाव उपजायते तं भावं भावयन् अक्षयमानं दंसदाश्रुते ८ प्रशान्तेति ११
प्रशान्ताः सर्वसंकल्पाः यस्य दृष्टाया शिलावद्विस्था जाग्रन्निद्रादीनां या स्थितिः सा स्वरूपस्थितिः ९ जडतामिति
द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः प्रकाशकं प्रकाशानां मात्मानं समुपास्महे ७ निद्रादौ जागरस्याते यो भाव उप
जायते तं भावं भावयन् साक्षादक्षयानंदमश्रुते ८ प्रशान्तसर्वसंकल्पाया शिलावदवस्थितिः जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तासा
स्वरूपस्थितिः परा ९ जडतां कजचित्त्वेकां शिलाया हृदयं च यत् अमनस्कं महाबाहो तन्मयो भव सर्वदा १० सत्मानं
द्विराकाशस्वरूपः परमेश्वरः मद्भाजनेषु मदिव सर्वत्रास्ते सत्यपथकस्थितः ११ अपारा वारविस्तारसंविमलिलवलातैः वि
देकाण्य एकोयं त्वयमात्मा विरंभते १२
जडता कुर्निया शिलावदवस्थितिः १६ महाबाहो रघुनाथ मनो व्यापारहीनः सर्वदा तन्मयो भव १७ सत्येति सत्यः आनंदः विद्रूपः आकाशतु
ल्यः परमेश्वरः सर्वत्रास्ति मत्पात्रे मत्तिके च ११ अपारेति न विद्यते पारा वारे परा वीतीरे यस्य तादृशविस्ताराया संबन्धः तदेव सलि
तं तद्वद्वत्ता नैश्वदेकाण्य एवायमेक आत्मा विरंभते १२

वासि. भरितेति. भरिता व्यासा अशेषादिश. कुंजाद्येनेह शमानंतमाकाशवान्तरं व्यापकं चिन्मात्रमेकं सजातीयवृत्तालयभेद
 २२ हितं वस्त्रे वृत्तगत्तयथा बुधिविज्ञेनमेव १२ निरंशेति. निरवयवत्वात् विभक्तत्वात् व्यापकत्वात् अनवरत्वाच्च पुनः ब्रह्मणो वि
 रस्य नोस्ति भेदः परात्त्वया निरोधः ब्रह्मचेतन्यनभस्तु जडमिति. १४ निस्तुरगइति. इह वा आत्मा एक एव सर्वतोऽस्ति कीदृशः
 निस्तुरंगः स्थिरः अत्यंतगंभीरः सांद्रानंद एव सुधातस्याणवः माधुर्यमानंद एवेकरसस्तदाश्रयः १५ समस्तमिति. इदं दृश्यं ज
 भरिता शेषादि कुंजमनंताकाशानिर्भरं एकवस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवां बुधिः १२ निरंशत्वाद्धिक्त्वाच्च तथा न २२ वा
 भावतः ब्रह्म व्योम्नोर्न भेदोस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकं १४ निस्तुरंगोतिगंभीरः सांद्रानंदरूपाणवः माधुर्यकरसाधार
 एक एवास्ति सर्वतः १५ समस्तं ब्रह्म त्विदं ब्रह्म सर्वमात्मदमागतं अहमन्य इदं चान्यदित्यखंडं न खंडय १६ यदेवं ब्रह्मणो
 रूपतंतं बुद्धमखंडितं तदा विस्तीर्णः संसारः परमेश्वरतांगतः १७ समस्तमेव ब्रह्म तिभाविते ब्रह्मेव पुमान् पीते मृते न
 तमयः को नाम न भवेदिति १८
 गत्त समस्तं ब्रह्मैव आत्मेव ततो ह म न्य इदं जगच्चान्यदित्यखंडं ब्रह्म स्वरूपं माखंडय १६ यदेति. ततं व्याप्तं अखंडितं ब्रह्मणो रूपं
 यदेव बुद्धतदेव विस्तीर्णः संसारः परमेश्वरतांगतो भवति ब्रह्मेव भातीत्यर्थः १७ समस्तमिति. सर्वं ब्रह्म तिभाविते पुमान् ब्रह्मेव
 भवेत् यथा अमृतं पीते साति को नाम अमृतमयो न भवेदिति १८

२३

भव्यशति. यदित्वं भव्योऽसि ब्रह्म तोसितर्हि ब्रह्म निश्चया सर्वप्राप्नोषि. नो चेद्बुद्धोक्तेऽपि भस्म निहोम वन्मिथ्यैव १८ अपीति. •
 विज्ञाततत्त्वेनापीदमेवाभ्यस्य महं ब्रह्मास्मीति. तत्र हृष्टांतमाह. कतकफलं नास्ति गृहार्ते सति जले प्रसादकं न भवति. तथा न भव
 त्येवत्यर्थः २० अहमिति. वासुदेवाख्यं परब्रह्म अहमेवेति निश्चयो मुक्तये. तदभावे बद्ध एव नरः २१ नेति. नेतीत्यादिव्यवहारनि
 र्धेयदबाधिततदहमस्मीति स्मरणं ध्यानं शास्त्रासुराभव. २२ आत्मानमिति. निरंतरं ब्रह्मैवात्मानं जानीहि. अखंडं ब्रह्म ध्या
 भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात्. नो चेद्बुद्धोऽपि संप्रोक्तं त्वयि भस्म निह्यते १८ अपि विज्ञाततत्त्वेन त्वया भ्यस्य
 मिह सदा न नाममात्रात् कतकफलं न बु प्रसादकं २० अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं मव्ययं इति स्यान्निश्चयो युक्तये बद्ध एव
 न्यथा भवेत् २१ नेति नेतीति नेति तिरोपितं यत्परं पदं निराकर्तुं मशक्यत्वात् तदस्मीति सुराभव २२ आत्मानं सततं ब्र
 ह्म विहिक्कं निरंतरं अहं ध्याता परमेश्वरं खंडं खंडं सैकथं २३ सोहं चिन्मात्रमेवेति चिंतनं ध्यानमुच्यते ध्यानस्य विस्म
 तिः सम्यक् समाधि रभिधीयते २४ ब्रह्माकारमनो हति प्रवाहो हं कृति विना संप्रकृत समाधिः स्यात्तानाभ्यासप्रकर्षतः २५
 तथेयभावेन कथं खंडयसि. २२ सशति. चिन्मात्रं ब्रह्म अहमस्मीति स्मरणं ध्यानं तस्य विस्मरणं समाधिः २४ ब्रह्मति. शा
 नाभ्यासातिशयेन अहंकारं विना यो ब्रह्माकारमनो हति प्रवाहः स एव संप्रकृत समाधिः २५

वा. कल्यांतेति. कल्यांतवायुप्रवहसमुदेषेकत्वगतेषु द्वादशादित्येषु तपस्वपि निर्मनसो ब्रह्मविदः क्षतिर्नास्ति कृतिर्नास्तीत्यर्थः
 २६ येति. सर्वभूतानामुत्पत्तिनाशसाक्षिभूतायाचितिः पूर्णानंदव्याप्ततां चित्तिरूपामवस्थां पश्यत विचारयत २७ मनश्चि-स
 २४ वरावरं यत्किंचिज्जगत्तन्मनोमात्रविलासितं तस्मान्मनसो मनोभावात् ब्रह्मभावनात् द्वैतं नास्त्येव २८ यदिति. यदस्पंदनिःकं
 कल्यांतवायवोयांतुयांतुचैकत्वमणवाः तपंतु द्वादशादित्याः नास्ति निर्मनसः क्षतिः २६ याचितिः सर्वभूतानामुद
 यव्ययसाक्षिणी तांचितिं पश्यतावस्थां पूर्णानंदधनामृतं २७ मनोदृश्यामिदं सर्वं यत्किंचिज्जगत्तन्मनोभावात्
 नाभावाद् द्वैतं नैवोपलभ्यते २८ यदस्पंदं शिवं शांतं यस्यांतर्गतः स्थितिः स्पंदो स्पंदविलासात्मा स एको ब्रह्मविदोक्तिः
 २९ अहिनिर्व्वयनी महिरात्मतया जगद्देहपरिमोक्षणतस्तु पुरा पारमुच्यतुता मुरगः स्वविलेन निरीक्षत आत्मतया तु
 पुनः ३० दोषबुधोभयातीतो निषेधान्निवर्त्तते गुणबुध्या च विहितं न करानियथा भक्तः ३१
 पं शिवं शांतं तन्मध्ये विश्वतः स्थितिः चराचरविलासकपात्रात्मा त्रय एव ३२ अहिति. अहिः सर्पः सोहिनिर्व्वयनी स्वकंपु
 कं मोचनात्पुनः प्रथमं आत्मतया स्वीयत्वेन जगद्देहः उरगः सर्पः तां स्वविलेन त्वापुनरात्मत्वेनोक्तयते इयमहमिति नाभिमुत्त
 तथा कानी देहमिति भावः ३० दोषेति उभयातीतो गुणदोषहीनो ब्रह्मवित् स्वभावत एव निषेधात्पापत्वरणात् निवर्त्तते ननु

वासिष्ठ. दोषबुध्या रं पापं मयानकार्यमिति बुध्या तु न निवर्त्तते. किंचित्तानी विहितं तस्मान्मनसं ध्यादिकं च करोत्येव न तु गुणबुध्या रं ममावश्य
 २५ कर्मिति न तु करोति. किंतु स्वभावतो ज्ञानी विहितं करोति. निषिद्धाच्च निवर्त्तते. इह शोक्तानि स्वभावः इत्यर्थः ३१ अनुकीर्णोति. य
 था अनुकीर्णो अलिखितापिशालिभंजिका पुत्तली स्तं भो स्थितेव असती हि कथं लिखेत्. तथा विश्वमविद्यमानमपि ब्रह्म
 णि स्थितं तेन विश्वेन हीनं तत्पदं ब्रह्मपदं नास्ति. ३२ यथेति स एवार्थः ३३ सौम्येति. सौम्ये स्थिरे जले यथा विरसि
 नास्ति चतयेदं जगद् ब्रह्मणि अस्ति नास्ति च अज्ञानदशाया अस्ति ज्ञानदशाया नास्तीत्यर्थः तेनेदं ब्रह्मपदं शून्या शून्यजगता ही
 नं संहितं चेत्यर्थः ३४ व्यावहारिकता विकदशाभ्यामित्यर्थः ३५ इति महोदरविरचिते योगवासिष्ठसारे शून्या शून्यपदं ना
 अनुकीर्णो यथा स्तंभे संस्थिता शालिभंजिका तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदं ३२ यथानुपुत्रिका शून्यः
 स्तंभोऽनुकीर्णपुत्रिकः तथा भातं जगद्ब्रह्म तेन शून्यपदं गतं ३३ सौम्यं भासियथावीरिर्नास्ति न वनास्ति च त
 था जगद्ब्रह्मणा दं शून्या शून्यपदं गतं ३४ इति योगवासिष्ठसारे शून्या शून्यपदं दशमप्रकरणं समाप्तं ग्रंथः श्रीः २५
 नाम दशमप्रकरणं समाप्तं यं सटीको वासिष्ठसारे नाम चंदार्पणं स्वरादेवैशगरेयसमाप्तम् जडियानी पुस्तकं १६९३

स्तोत्र २५ श्रीः मूढजहीहिधनागमलह्मंकुरुसदुहिमनसिवितृष्ठां यल्लुभसेनिजकमेपातं वित्तं तेन विनोदय वित्तं १ अर्थमनर्थभावयानित्यं
 नास्ति ततः सुखलेशः सत्यं पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वस्येषा विहितानीति २ कालिकांताकस्ते पुत्रः संसारो यमतीव विविचित्रः क
 स्त्वं मर्त्यः कुत आयातस्तत्त्वं चिंतय किमिति भ्रातः ३ माकुरु धनजनयो वनगर्वदरतिनिमेषात्कालः सर्वं प्रायामयमिदमखिलं
 हित्वा ब्रह्मपदं तस्य विशधि हित्वा ४ नलिनीगतजललवतरलंत हृज्जीवितमतिशयवपलं विद्विष्याध्यनिमानग्रस्तलोकांशो
 कहंतं च समस्तं ५ पुत्रे मित्रे शत्रौ बंधौ माकुरु यत्नं विग्रहसंधौ भवसमचित्तः सर्वत्र त्वं बाह्यसिंघेद्यदि विष्णुत्वं ६ सुरमंदिरत
 समूलनिवासः शय्याभूतलमजिनं वासः सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुखं न करोति विरागः ७ कोचेष्टादशो देशो चिंतावातु
 लतवकिं नास्ति नियंता यस्त्वं हस्तेर्दृढमिव बद्धा कलंबोधयति प्रसवनिरुद्धः ८ त्वयि मयि चान्यत्रैको विदुष्यर्थं कुप्यसि मय्यस
 हिष्ठुः सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानं ९ कामं क्रोधं लोभं मोहं त्यक्त्वा त्मानं पश्य हिकोहं आत्मज्ञानविहीनाम्
 दास्ते पश्यंते नरकनिगृह्याः १० प्राणायामं प्रत्याहारं ध्यानं समेतं ज्ञानं विचारं जाप्यं तज्जपबोधनिधानं कुरु विनिधानं महद
 तिधानं ११ द्वादशपंजरिकाभिरशेषः शिष्याणां कथितो ह्युपदेशः येषां नैव करोति विवेकं ते पश्यंते नरकमनेकं १२ इति

श्रीमहंकराचार्यविरचितं द्वादशपंजरिकास्तोत्रं संपूर्णं श्रीसांवाशिवचरणारविंदार्पणमस्तु खरेबेज्येष्ठपूणिमासमेतकि
 मरितं मया श्रीविष्णुलतनूजेन बालकेशेन धीमता १ ॥ ॥ श्रीशिवम् श्रीशिवम् श्रीशिवम् श्रीजयति ॥

870

वासिष्ठ भाव

三

34